

Sosial elmlərdə paradigma anlayışının spesifikasiyası

Sevinc Əliyeva,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: sevinc-alieva-66@mail.ru

Rəyçilər: L.N. Qasımova,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
M.A. İsmixanov,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalədə elmsünaslığın vacib tərəflərindən biri olan, elmin predmetini və obyektini təyin edən və elmin məzmununu ifadə edən paradigma anlayışının mahiyyəti tədqiq olunur. Göstərilir ki, sosial elmlərdə paradigmalər daha böyük sürətlə bir-birini əvəz edir, sabitliyini qoruyub saxlaya bilmir. Bununla belə, ümumelmi inkişaf tendensiyaları da burada özünü qoruyub saxladığı üçün bu sahədə paradigmanın yeni tərəfləri və xüsusiyyətləri meydana gəlir. Burada yeni özünəməxsusluqlar

ictimai və humanitar elmlərin qovşağında meydana gəlir. Yeni yaranmaqda olan kommunikativ imkanlar elmlərin inteqrasiya proseslərini daha da sürətləndirir, yeni elm sahələrinin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Hesab edirik ki, pedaqogika elminin, yaxud təhsil haqqında elmin paradiqmalarını ixtisaslaşdırılmış fənn paradiqmalarına aid etmək daha dəqiq olard.

Açar sözlər: sosial elmlər, paradiqma anlayışı, elmin inkişaf konsepsiyası, dünyanın elmi mənzərəsi, dəyərlər sistemi, təbiət elmləri, elmi paradiqma, pedaqoji ali təhsil paradiqması, ictimai şöür

Ключевые слова: общественные науки, парадигма, концепция развития науки, научная картина мира, система ценностей, естествознание, научная парадигма, педагогическая парадигма высшего образования, общественное сознание

Key words: social sciences, paradigm, concept of science development, world science view, values system, natural sciences, scientific paradigm, pedagogical paradigm of higher education, public consciousness

Tomas Kunun paradiqma anlayışına birtərəfli yanaşmasına cavab reaksiyası dərhal təhsil, sosial və təşkilatlar (təsisatlar və institutlar haqqında elmlərdə), xüsusən sosiologiya sahəsində meydana gəlmişdir. Məsələn,

keçən əsrin 60-70-ci illərində təhsil elmi birincilər sırasında T. Kunun elmi paradiqmasını tədris-təlim prosesini elmi əsaslarla tədqiq etmək üçün istifadə etməyə başladı. Paradiqma proses-nəticə əlaqəsində müəllimlərin tədris-təlimi necə təşkil etdiyini, onların tələbələrə qarşılıqlı fəaliyyətini hansı metodlarla və vasitələrlə tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir [1].

Təşkilatlar və institutlar haqqında elmlər də təhsil sahəsindən geri qalmırdı. Məsələn, müasir tədqiqatçılar sosiologiya elmində keçən əsrin 70-ci illərində 2 əsas paradiqmanı - Talkot Parsonsa məxsus "kahinlik paradiqması" və tənqidi nəzəriyyəyə məxsus "peyğəmbərlik paradiqması"nı qeyd edirdilər: birincisi, funksionalist nəzəriyyə kimi sosiologiyanın vəzifəsini, cəmiyyətdəki nizamı və sabitliyi, ikincisi, cəmiyyətdə konfliktli və sosial dəyişikliyi öyrənməyi təklif edirdi. Həmin dövrdə əksər sosioloqlar paradiqmanın konkret

formalarına deyil, metafizik, yaxud fəlsəfi paradiqmalara üstünlük verir, paradiqmaları fərziyyəyə, dünyagörüşü və ya epistemoloji fərziyyəyə və postulatlar kimi nəzərdən keçirirdilər.

Keçən əsrin 80-ci illəri *sosial paradiqma anlayışının elmə* daxil edilməsi ilə nəticələndi. Tomas Kundan fərqli olaraq, M. Handa "sosial paradiqma" anlayışını sosial elmlərə şamil etdi [5]. O, ilk dəfə sosial paradiqmanın əsas elementlərini müəyyən etmişdir. Kun kimi, o, "paradiqmanın dəyişməsi", "paradiqmanın əvəzlənməsi" kimi məsələlərə müraciət etmişdir. Onun fikrincə, məhz sosial şərait paradiqmanın dəyişməsinə və əvəzlənməsinə sürətləndirə bilər. Bu dəyişiklik və əvəzlənmə, öz növbəsində, sosial institutlara, xüsusən təhsil institutuna təsir göstərir [3]. Beləliklə, sosial sahədə baş verən iri miqyaslı dəyişiklik fərdlərin, bütövlükdə, cəmiyyətin reallığı dərk etməsi yollarını və vasitələrini əsaslı surətdə dəyişdirə bilər. Sosial elmlərdə "paradiqmanın" daha bir mənası onun dünyagörüşü mənasında işlədilməsi oldu: bu mənada paradiqma anlayışı təcrübələrin, etiqadların və dəyərlərin məcmusunu ifadə edir. Dünyagörüşü sistemi fərd-

lərin cəmiyyətdəki reallıqları qavraması yollarına və vasitələrinə əsaslı surətdə təsir göstərir, onu kökdən dəyişdirir [4].

Kunun "paradiqmanın dəyişməsi" ideyası sosial elmdə cəmiyyətin reallığı anlaması və təşkilatlandırması ideyasına uyğunlaşdırılırdı. Beləliklə, "dominant paradiqma" anlayışı sosial elmlərdə müəyyən konkret zaman kəsimində cəmiyyətdə qəbul olunmuş dəyərlər, yaxud təfəkkür sistemində aid edilirdi. Cəmiyyətdə dominant paradiqmalar cəmiyyətin mədəni dəyərlər sistemi vasitəsilə formalaşdırılır, konkret zaman və dövrün tarixi konteksti ilə müəyyənəndirilir. Sosial elmir metodoloji və nəzəri mövqeyinə görə, cəmiyyətdə müəyyən təfəkkür və dəyərlər sistemini əksəriyyət tərəfindən dominant paradiqma kimi qəbul olunmasını aşağıdakı amillər şərtləndirir:

- paradiqmanın peşkar təşkilatlar və institutlar tərəfindən legitimləşdirilməsi;
- paradiqmanın təqdim edən, onun məzmununu və məqsədlərini müəyyən edən liderlərin fəaliyyəti;
- paradiqmaya aid məlumatları yayan, ona legitimlik verməyə səy göstərən nəşrlər və naşirlər,

təfəkkür sistemindən yazan müəlliflərin işitirəki və fəaliyyəti;

- paradiqmanı düşünmə təzri kimi qəbul edən hökumət məmurları və strukturlarının dəstəyi və etibarı;

- orta və ali məktəblərdə paradiqma ideyasını tədris edən və təlimləndirən müəllimlərin və pedaqoqların dəstəyi;

- paradiqmaya həsr olunmuş konfransların, forumların, simpozium, seminar və seksiyaların təşkili;

- sosial medianın aktiv müdaxiləsi;

- paradiqmaya həsr olunmuş elmi tədqiqat əsərlərinin maliyyələşdirilməsi, onlara hökumət və özəl təşkilatlar tərəfindən qrantların verilməsi [7].

Biz güman edirik ki, *sosial paradiqma anlayışı* dəqiq, yaxud təbiətşünaslıq elmlərinə məxsus paradiqma anlayışından kifayət dərəcədə fərqlənir. Birincisi, paradiqmalardan dəyişməsi və əvəzlənməsi prosesi sosial elmlərdə sosial şəraitdən asılıdır, paradiqmanın yenisi ilə əvəzlənməsi sosial institutlara, o cümlədən təhsil institutuna ciddi təsirlər göstərir. Birincisi, sosial sferada baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin və ayrıca fərdlərin reallığı qavramasını köklü surətdə dəyişdirir

bilər. İkincisi, dəqiq elmlərdə fərqli olaraq, sosial elmlərdə paradiqmanın inkişafına subyektin fəal müdaxiləsini göstərmək olar. Üçüncüsü, dəqiq elmlərdə yeni paradiqma köhnəni tam əvəz etdiyi halda, sosial elmlərdə yeni və köhnə paradiqmalar yanaşı mövcud ola bilər. Başqa sözlə, sosial elmlər poli və multiparadiqmal elmlərdir.

Məsələn, müasir cəmiyyətimizi Platonun, yaxud Aristotelin, Hegelin fəlsəfəsinin paradiqmalarına əsasən öyrənmə bildiyimiz kimi, onu cəmiyyət vaxtında digər modern, yaxud postmodern sosial paradiqmalara əsasən də öyrənmə bilirik. Fikrimizcə, sosial elmlərdə yeni paradiqma köhnə paradiqmanı inkar etsə də, lakin onu tam ləğv etmir. Bu səbəbdən digər sosial elmlər kimi, pedaqoqika elmi də poliparadiqmal elmdir. Nəhayət, biz sosial elmlərdə paradiqmanın yeni mənası ilə – dünyagörüşü mənası ilə tanış oluruq.

Bu mənada, paradiqma anlayışı sosial elmlərdə fərdin reallığı qavramasına, onun sosial dünya haqqında təsəvvürlərinə ciddi təsir göstərə bilən təcrübələrin, etiqadların, biliklərin və mədəni dəyərlərin məcmusunu ifadə edir. Beləliklə, sosial

elmlərdə “paradiqmanın dəyişməsi” konkret cəmiyyətin, yaxud fərdlərin, qrupların sosial dünyanın reallıqlarının necə anlaşılması və necə təşkil edilməsi, yaradılması, nəhayət, dəyişdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Müəyyən zaman kəsimində hər hansı bir cəmiyyətin “dominant paradiqması” həmin cəmiyyətə məxsus dəyərlər və təfəkkür sistemə aiddir. Fikrimizcə, dəqiq, yaxud təbiət elmlərinin tədqiqat obyektinə olan fiziki dünya anlayışı sosial elmlərin tədqiqat obyektinə olan sosial dünya anlayışından fərqli ontoloji, epistemoloji və metodoloji yanaşmalar və prinsiplər üzərində köklənir və bu fərqlər hər iki elmdə paradiqmalardan inkişafını və əvəzlənməsini ciddi surətdə şərtləndirir. Zənnimizcə, interdisiplinar pedaqoji ali təhsil paradiqması bu kontekstdə təbiət və sosial elmlərin dialoquna, harmoniyasına, təbiət elmlərinin humanistləşməsinə, insanla təbiət arasında pozulmuş ekoloji tarazlığın və vəhdətin bərpasına, cəmiyyətdə fərdlər arasında ahəngin qurulmasına xidmət etməlidir.

Beləliklə, bizim tərifə görə elmin metodologiyasında, yaxud elmin fəlsəfəsində paradiqma anlayışı müəyyən zaman kəsimində dominantlıq əldə etmiş elmi ide-

yaların və nəzəriyyələrin sisteminə ibarət olub, alimlərə dünyanı yetərinə aydın, lakin fərqli şəkildə, yaxud öz eynəyindən görməyə imkan yaradır. Sosial elm sahələri ilə bağlı araşdırma aparan alimlər öz tədqiqatlarında elmi biliyin paradiqmatik modellərindən çıxış edirlər. Bu tərifdə işlənməmiş dünya anlayışının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Və nəzərdə tutduğumuz dəqiqləşdirmələr sosial elmlərdə, həm də pedaqoji elmdə elmi paradiqma anlayışının fərqli konseptual və semantik fərqlərinin üzə çıxmasına xidmət edə bilər.

Xüsusən vurğulamaq istəyirik ki, sosial elmlər, həm də pedaqoqika elmi, onun predmetini təşkil edən təhsil ümumiyyətlə, fiziki dünyanı, yaxud təbiət dünyasını deyil, sosial dünyanı daha dəqiq, bir tərəfdən cəmiyyətdə fərdlərin, qrupların bir-biri ilə sosial qarşılıqlı münasibətlər dünyasını, digər tərəfdən onların cəmiyyətdə qarşılıqlı təsirlərini öyrənir. Beləliklə, dünyaya fərqli münasibətlər fərqli elmi paradiqmalar, metodologiyalar, ontologiyalar, epistemoloji paradiqmalar, yanaşmalar və modellər yaradır. Bu baxımdan bütöv elmi ictimaiyyətin və ictimai şüurun qəbul etdiyi ümumelmi para-

dıqları müxtəlif elm sahələrinin və xüsusi elmlərin nəzəri-metodoloji əsaslarını təşkil edən ixtisaslaşdırılmış fənlərin elmi paradıqlarından fərqləndirmək vacibdir. Bu mənada pedaqogika elminin, yaxud təhsil haqqında elmin paradıqlarını ixtisaslaşdırılmış fənn paradıqlarına aid etmək daha dəqiq olardı.

Problemin aktuallığı. Sosial elmlərin sürətlə inkişafı bu sahədə metodoloji məsələlərin həlli zərurətini meydana gətirir. Alimlər, elmi ictimaiyyət sosial elmlərin paradıqlarını üzərində düşüncəyə vahid yanaşmaya, elmi salisliyə nail ola bilirlər.

Problemin yeniliyi. Bu sahədə, yəni sosial elmlərin paradıqlarını probleminin təhlili, mahiyyətinin aşkar edilməsi ilə bağlı elmi araşdırmalar Azərbaycan pedaqogika elminin durumu və tələbləri baxımından yenidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müasir təlim və tərbiyə prosesində aparılan islahatlar baxımından metodik, didaktik məsələlərin həllində ümumelmi yanaşmanın aydın təsəvvürü, dünyada sosial və humanitar elmlər arasında inteqrasiyanın nəzərə alınması təhsil sahəsində praktik fəaliyyətin məqsədəuyğunluğuna zəmin yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nik Rushdi Hassan. Are We Using the Right "Paradigms?" Comparing Metaphysical, Sociological and Conceptual Paradigms. // <https://aisel.aisnet.org/>.
2. Kuhn, T. S. The Copernican Revolution: Planetary Astronomy in the Development of Western Thought. Cambridge: Harvard University Press, 1957.
3. Фролов В.С. Научное мировоззрение и перспективы его развития // <http://www.delphis.ru>
4. Kuhn, T. S. The Function of Measurement in Modern Physical Science. *Isis*, 52 (1961): 161–193.
5. See, M. L. Handa. Peace paradigm: Understanding liberal and Marxist paradigms. Toronto, Canada: University of Toronto, 1986.
6. Kuhn, T. S. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press, 1962.
7. Clarke, Thomas and Clegg, Stewart (eds). *Changing Paradigms*. London: HarperCollins, 2000; Harris, Matthew The notion of papal monarchy in the thirteenth century: the idea of paradigm in

church history. Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press 2010.

специализированную область знания.

Севинч Алиева

Особенности понимания парадигмы в социальных науках Резюме

В статье рассматривается сущность парадигмы, являющейся одним из важных аспектов науки. Парадигма определяет объект и предмет науки и помогает выразить ее содержание. Показано, что парадигмы в социальных науках формируются быстрее и не остаются стабильными. Однако, поскольку тенденции развития в целом здесь сохраняются, в этой области появляются новые аспекты и особенности. Известно, что новые парадигмы в основном возникают на стыке социальных и гуманитарных наук. Новые коммуникационные возможности ускоряют процессы интеграции науки и приводят к появлению здесь новых областей. Мы полагаем, что было бы точнее рассматривать парадигму науки в области педагогики как

Sevinc Aliyeva

Features of understanding paradigm in social sciences Summary

The article discusses the essence of the paradigm, which is one of the important aspects of science. The paradigm defines the object and subject of science and helps to express its content. It is shown that paradigms in social sciences are forming faster and do not remain stable. However, since the development trends in general remain here, new aspects and features appear in this area. It is known that new paradigms mainly arise at the junction of social and human sciences. New communication capabilities accelerate the integration of science and lead to the emergence of new areas here. We believe that it would be more accurate to consider the paradigm of science in the field of pedagogy as a specialized field of knowledge.